ठाणे
9328

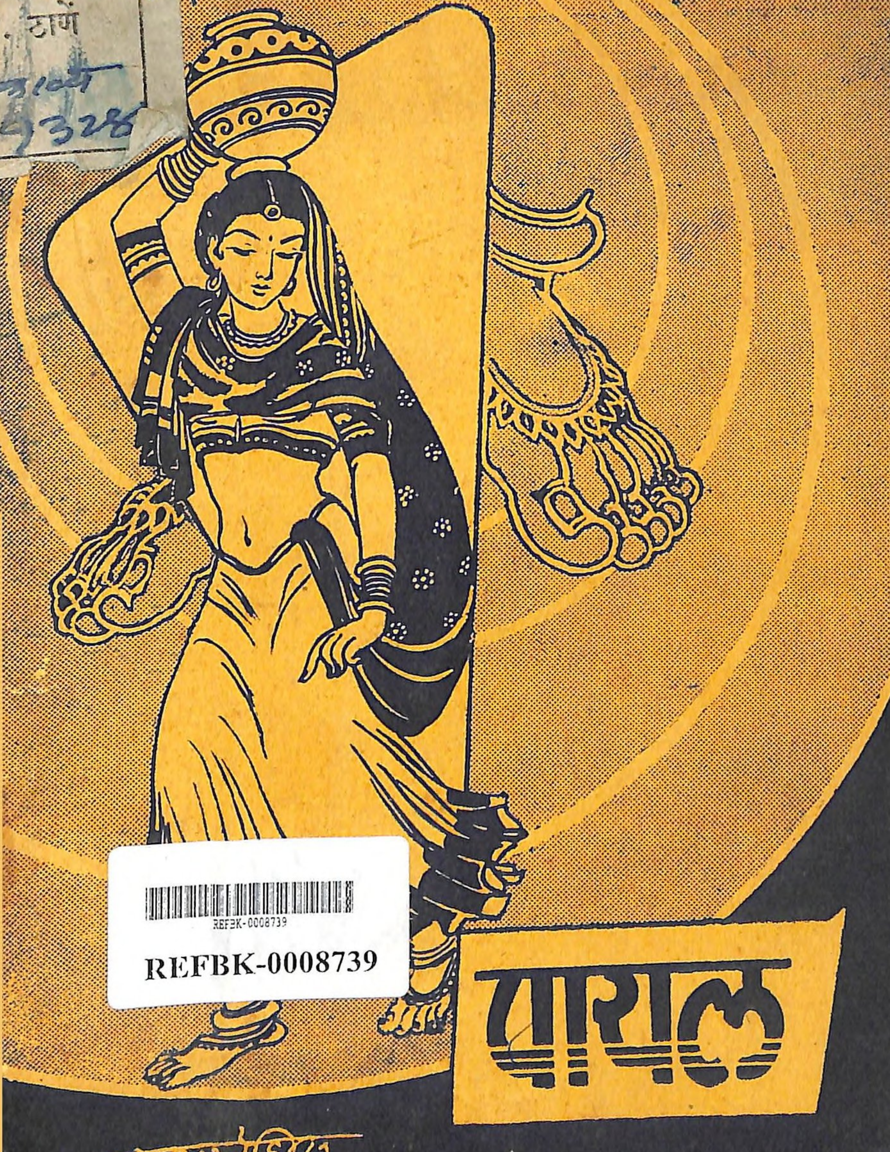

पायल

REFBK-0008739
REFBK-0008739

शारदा प्रकाशन : ३

पायल

REFBK-0008739
REFBK-0008739

ग. न. पंडित

प्रथमावृत्ति

ऑक्टोबर १९५५] [मूल्य दीड रुपाया

प्रकाशक :
अ. मा. देसाई,
चिटणीस, शारदोपासक मंडळ,
लष्कर, ग्वाल्हेर.

प्रथमावृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन.

मुद्रक :
भीमसेन सक्सेना,
मॉडर्न प्रिंटिंग प्रेस,
लष्कर, ग्वाल्हेर.

अनुक्रम १८५५३ वि. ३/०५
क्रमांक ९३२८ नों दि. २८/३/८

पदन्यास—

'पायल' हा पायांत घालण्याचा एक मंजुळ नादमय अलंकार ! तो पायांत घालून पदन्यास करण्यानेच त्यांतून मधुर नाद निघतो. माझ्या या संग्रहाचे असेंच काहींसे आहे. 'पायल' व इतर बऱ्याचशा कविता माझ्या संग्रहीं बरेंच वर्षापासून आहेत परन्तु त्यांच्या प्रसिद्धीचा योग अनेक कारणांमुळें आजवर आला नाहीं. माझा हयातींत तो कदाचित् यापुढेहि आला नसता. परन्तु शारदोपासक मंडळाच्या सहकार्यामुळेंच तो आज येत आहे. या दृष्टीने या मंडळाचें व मंडळांतील अनेक प्रेमी स्नेह्यांचे मी आभार कसे मानू हेंच मला कळत नाही. या सर्व मंडळींचे सदा ऋणाईत राहणेच मला अधिक योग्य वाटतें. मंडळांत काहीं प्रथितयश आणि ज्यांचे भविष्य उज्ज्वल आहे अशी माझी खात्री आहे असें तरुण कविहि आहेत परन्तु त्या सर्वांनी बाजूला सरून माझ्या कवितांचाच संग्रह प्रसिद्ध व्हावा असा आग्रह धरला त्याबद्दल मी त्यांचाहि ऋणी आहे.

या संग्रहाला 'पायल' हें हिंदी नांव मी माझ्या विशेष आवडीचे म्हणून दिलें आहे. या शब्दाला अन्वर्थक अशीं 'पैंजण', 'नूपुर', 'मंजिर' इत्यादि नांवें असली तरी 'पायल' या शब्दांतलें माधुर्य त्यांच्यांत नाहीं. शिवाय मराठी भाषेने कन्नड, हिन्दी वगैरे भाषांतील पुष्कळसे शब्द आपलेसे करून घेतलें आहेतच.

कविवर्य गिरीश यांनी 'पदन्यास' करवून या 'पायल' च्या 'झंकार' ची प्रतीती रसिकांना आणून देऊन मला अत्यन्त उपकृत केले आहे. हा पदन्यास-योग आला नसता तर सोनाराच्या दुकानांत घडलेले अलंकार ग्राहकाचें अभावीं जसें पडून राहतात तोच प्रकार माझ्या कवितांसम्बन्धीं झाला असता.

माझ्या कविता लोकांपुढे याव्यात अशी सदिच्छा माझ्या निरनिराळया स्थानीं असलेल्या रसिक मित्रांची फार दिवसांची होती. माझे मित्र प्रा. ना. बा. पराडकर यांनी याबाबतींत काहीं उपक्रमहि केला होता परन्तु ते त्यावेळीं शक्य झालें नाहीं. आज निवडक स्वरूपांत कां होईना हा संग्रह प्रकाशित होत आहे हें पाहून त्या सर्वांना समाधान होईल. मंगलकार्यांत प्रारंभीं नांदीश्राद्ध करण्याची आपली परंपरा आहे. तिला अनुसरून माझे जिव्हाळयाचें असें दिवंगत स्नेही व नातलग आज हा प्रसंग बघायला नाहींत याबद्दल मला हळहळ वाटणे स्वाभाविक आहे. त्यांच्यांत विशेष उल्लेखनीय असें माझे बालपणापासूनचें सवंगडी व मामेभाऊ कै. भालचन्द्र चिंतामण टेंबे, मित्र कृ. पा. रस्से, माझी आई, मातुलद्वय चिंतामण महादेव टेंबे व भास्कर महादेव टेंबे, तसेंच कवितेच्या बाबतींत मी तुमचा मामा आहे असें आग्रहानें ज्यांनी माझ्याशी नातें जोडले ते कै. राजकवि भास्कर रामचन्द्र तांबे आणि कै. कर्नल दाजीसाहेब खिरवडकर यांच्या स्मृतीस श्रद्धांजली अर्पण करून हा चिमुकला संग्रह माझ्या विद्यमान ज्ञात आणि 'अजात हो अज्ञात सखे जन' तुमचें हातीं देत आहे.

तत्पूर्वी, ज्यांच्या साह्याशिवाय हा संग्रह प्रकाशित होणे अशक्यप्राय होते ते माझे स्नेही श्री. ग. श्री. गाडगीळ व श्री. रमेश खांडेकर यांचे आभार मानणे मी माझे कर्तव्य समजतो. तसेंच या संग्रहाला नीटनेटके स्वरूप देण्यासाठी ज्यांनी अविश्रान्त श्रम घेतले असें प्रा. अ. म. जोशी, श्री. अ. मा. देसाई, कवि निशिकांत करकरे, चित्रकार लक्ष्मण भांड व मॉडर्न प्रिंटिंग प्रेसचें चालक यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करूनच हा पदन्यास मी करीत आहे.

लष्कर, ग्वाल्हेर.
गणेश चतुर्थी,
दिनांक १९-९-५५

—ग. न. पंडित

स्वच्छप्रत.
अनुक्र. १८५५३ काव्य
क्रमांक ९३२८ २०।३।५५

झंकार—

आज नवीन आशयाचें 'नवकाव्य' जन्मास येत असतांना तांबे संप्रदायांतील मालवभूमीचा झंकार घेऊन कविवर्य श्री. ग. न. पंडित यांचा 'पायल' निनादत येत आहे, ही घटना स्वागतार्ह वाटते. प्रत्येक भूमीला तिचें स्वतांचें म्हणून कांहीं वैशिष्टय असतें. तिच्या कविपुत्रा-मधे तिचे रस-रूप-गंध-नाद उतरावेत, हें स्वाभाविक आहे. कारण तिच्याच रक्तांतून त्याची अस्मिता निर्माण झालेली असते. श्री. पंडित हे अशा भूमींत वावरले आहेत, कीं जिला विक्रम-भोजासारखे राजे, लक्ष्मी-अहिल्यादेवीसारख्या राण्या, दमयंती-रुक्मिणीसारख्या राज-कन्या किंवा भर्तृहरी-हालासारखे कवि यांची परंपरा लाभली आहे. इतकेंच नव्हे तर यांतील कवि-परंपरा आजकालच्या 'तांबे-काळेले'-पर्यन्त चालू असल्याचें भाग्यशाली दृश्यहि आपणांस दिसतें. अशा वेळीं मालव-शारदेनें आपला झंकार 'पायलां'तून केल्यास नवल नाही. या झंकारांतून मालवभूमीचें वैशिष्टय प्रतीत होतें.

श्री पंडित यांच्या कवितेनें आपले विविध आशय आळवतांना जुन्यानव्याचा सांधा उत्तम सांधला आहे. त्यांच्या कवितेनें शृंगार, वीर, वत्सल व शांत या रसांतून आपले आशय खेळविले आहेत. क्वचित् हास्यालाहि त्यांनी हात घातला आहे. तरीपण शृंगार व शांत हेच त्यांचे खरे स्थायी भाव आहेत. पायल ही एक काव्य-वीणा आहे, अशी कल्पना केली, तर शृंगार व शांत या तिच्या जोडतारा आहेत व 'वीर' ही पंचमाची तार असून 'वत्सल' ही तिच्या खर्जाची तार आहे. वीणेच्या चारी तारा झंकार करूं लागल्या, कीं त्यांतून सबंध स्वरसप्तक ऐकूं येतें, असें तज्ज्ञ सांगतात. श्री. पंडित यांच्याहि वरील चार तारा झंकारूं

लागल्या कीं त्यांतून इतर रसांचे ध्वनिहि अंतर्मनाला ऐकूं येतात. त्यामुळे 'पायल' ही एक सुरेल वीणा आहे असें वाटतें.

शृंगार आळवितांना श्री. पंडितांनीं प्रेयसीचें आंतर सौन्दर्य, प्रीतिपूजा, अनुनय, नर्म विनोद, मधुभाव, कृतक कोप, विरह, निश्चळ ध्यान, गाढालिंगन, मधुमीलन, सवती-मत्सर' या विविध स्वरांतून त्याचा प्रत्यय दिला आहे. त्यांच्या शृंगाराचे आशय कधीं त्यांच्या जीवनांतून, तर कधीं पाहिलेल्या दृश्यांतून, कधीं 'गीतगोविंदा'तून, तर कधी रवींद्र-गीतांतून,- क्वचित् इंग्रजी भावगीतांतूनहि उमळले आहेत. क्वचित् ऱ्हस्वदीर्घाची ओढाताण झालेली असलीं, तरी त्यांचे भाव माधुर्यानें नटलेले आहेत. त्यांत योग्य त्या गेय रागांचीं त्यांना जोड मिळाल्यानें अनुराग व राग यांची मिळणी सुन्दर झाली आहे. शृंगाराप्रमाणेंच शांत रस आळवितांना श्री. पंडित यांची वृत्ति अध्यात्मिक बनते. त्यांत 'सांसारिक दुःखें, नंदादीप, ध्येय शिखराकडे लागलेले नेत्र, तृणपर्णावर येऊन बसलेली ईश्वरी दया, मधुरा भक्ति, मुरलीच्या स्वराची आळवणी, माउलीच्या मांडीचा आधार, एकलेपणाची जाणीव' या भावनांचे आशय आलेले आहेत. शिवाय यांत कांहीं ठिकाणीं शृंगार व शांत यांचे मधुर मीलनहि झालें आहे. 'श्रावणझड', 'युवराज', 'मी तर बाहुलि नयनाची', 'मूर्त भविष्य', या कवितांतून त्याचें प्रत्यंतर येतें.

वीररस आळवितांना 'राष्ट्रमातेचें पूजन', 'हिंदवी केव्हां पुन्हा', 'नका अश्रु गाळूं', 'काय सोडून येईल कारा', 'आनंदाश्रू' या कवितांतून राष्ट्रीय भावनांची कांहीं अंगोपांगें श्री. पंडितांनीं जोरकस भाषेंत व्यक्त केली आहेत आणि म्हणूनच 'वीरा'चा हा 'पंचम' शृंगाराचा संवादी, पण उच्चपदस्थ वाटतो. पण वीरापेक्षाहि 'वत्सल'रसाची खर्जाची तार छेडतांना त्या त्या कवितांचे स्वर खर्जाप्रमाणेंच खोलांतून आल्या-सारखे वाटतात. त्यांच्या 'काळ-हाकेंत' करुणरुद्रता आहे. तर 'तांबली'-मधे लडिवाळपणा आहे, 'झणीं घेई पद्राखालीं' यांत कौतुक व कर्तव्य

आहे, तर 'कम्या देवाघरीं गेलो' मधे करुणवत्सलता आहे, 'गोड व्यत्ययांत' कौतुकगर्भ विनोद आहे, तर 'नामघोषा'तील पतिविषयींच्या उत्कंठेंत आईचें हृदय मिसळलें आहे, आणि त्यांतील शेवटच्या अभावित विनोदगर्भ घटनेने कवितेंत सुन्दर नाट्य निर्माण झालें आहे. श्री. पंडित यांचे हृदय कवीचें आहे व त्यावर 'पिता व माता' यांच्या भावनांचे संमिश्र व वात्सल्यपूर्ण संस्कार झाले आहेत. त्यामुळें शृंगारिक कवितांप्रमाणेंच त्यांच्या वत्सल कविताहि आपलें मन विशेष आकर्षून घेतात.

या खेरीज 'आई', 'हा राम !', 'माझिया मना !' या उद्देशिकांत आत्मनिष्ठ कवितांत त्या त्या भावनांची आर्तता आहे. श्री. पंडितांचें मन कधी कधी निसर्गानें आकर्षिलें आहे, हें 'आश्वासन' 'सुमसंदेश 'फुलांची ओंजळ', 'ग्रीष्मांत षड्ऋतु' (भाषांतर) व 'होळी होळी' या कवितांत दिसून येतें. त्यांतहि निसर्गदृश्यातील आशय संगीताच्या कलातंत्रांत कसा बसतो, हें 'फुलांची ओंजळ' या कवितेवरून दिसून येतें. यांतील 'स्थायी, अंतरा, संचारी व आभोग' हे भाग त्यांच्या संगीत-ज्ञानाचे द्योतक आहेत.

साहित्य व संगीत यांचा श्री. पंडित यांनी सुन्दर संगम केला आहे. काव्य हे वाचनासाठीं असतें, हें खरें असलें, तरी कांहीं काव्यें निश्चित गुणगुणावीं, गावीं असें वाटणेंहि स्वाभाविक आहे. ही एक नैसर्गिक प्रेरणा आहे. साहित्य व संगीत ही मानवी जीवनांतील संस्कृतीची महत्वाची अंगें आहेत. श्री. तांबे यांनीं आपल्या कविता विशिष्ट रागदारींत आळवून घेतांना काव्याच्या व रागदारीच्या रसैक्याकडे सावधानतेनें लक्ष पुरविलें आहे. याचें सुन्दर समर्थन मी त्यांच्याच तोंडून ऐकलेलें आहे. त्यामुळें श्री. पंडितासारख्या संगीत-तज्ञ कवीची मला तरफदारीच करावीशीं वाटते. श्री. पंडित यांच्या कविता

त्यांच्या तोंडून त्यांच्या सुरेल स्वरांत ऐकण्यांत एक विशेष गोडी निश्चित-पणें उत्पन्न होते व तीच त्याची साक्ष आहे.

'पायल'मधे तांबे, यशवंत इत्यादि कवींची छाया क्वचित् ठिकाणीं पडलेली आढळते. तसेच ऱ्हस्वदीर्घाची ओढाताण, किंवा 'नीर-झार' सारखीं विजोड यमकें कर्णकटूच वाटतात. पण त्यांच्या कवितांच्या मागें कांहीं प्रतीति आहेत. त्यामुळें त्यांची अभिव्यक्ति क्वचित् ठिकाणीं सदोष असली तरी, त्यांच्या आशयांतील प्रामाणिकपणाचा वाचकाच्या मनावर परिणाम होतो.

वृत्तदृष्टीनें श्री. पंडित यांनीं जुन्या शार्दूलविक्रीडितापासून व गज्जलापासून ते नवीन मुक्तछंदापर्यन्त सर्व प्रकार हाताळले आहेत. इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं कांहीं नवीन 'मुक्तजाति'हि निर्माण केलेल्या आहेत, हें त्यांतील तज्ज्ञ श्री. निशिकांत करकरे यांनी केलेल्या व्यवस्थाप-नावरून व नवीन नामकरणावरून कळून येईल. श्री करकरे यांची ही कामगिरी मूळ काव्याइतकीच अभिनंदनीय व मालव-परंपरेंत भर घालणारी आहे.

आपल्या 'काव्यवीणे' ची 'गवसणी काढतांना' कवींनीं काव्यांत

"भावना, कल्पना, ललित मंजुस्वना"

यांची प्रतीति असावी असें म्हटले आहे. रसिकांनी त्याचा मधुमधुर प्रत्यय 'पायलां'त घ्यावा.

—शंकर केशव कानेटकर
(गिरीश)

९ जुलै १९५५
'कांचन', विश्रामबाग,
सांगली.

पायल

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे स्थळप्रत.
अनुक्र. १९५५३ ३।०४...
क्रमांक ९३२४ २५।३।५८
मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. ८५३८

(वृत्त साशंक)

चालींत कसा बोले तो पायल त्याची झार्
कां कुंभ जलें देई आंदोलुनि त्याला सूर्

डौलांत सुखें डोले तालास धरोनी ऊर
ल्याली चुनडी बाला तो औरच कांहीं नूर्

उंचावुनि दे हातां डोईवर कुंभीं नार्
नखऱ्यांत दुजा हाले वल्हे जणुं चाले फार्

सोडीत मजेनें ती भ्रू वाकवुनीया तीर्
बोलीत सहेलीशी वृक्षीं जणुं बोले कीर्

लावण्यलता गेली केव्हांच भरोनी नीर्
कानीं अजुनी बोले तो पायल त्याची झार्

यवतमाळ
२।६।३०

राष्ट्रमातेचे पूजन

(जाति पादाकुलक)

(राग शंकरा, ताल त्रिताल)

पदिं नत जननी ! भक्तजन तुझा
सुविनित भावें, पूजन तुजला । ध्रु.
सुविचारांच्या शुभ्र अक्षता
वाहुन बाही तुज या काळां
हृदयाच्या सिंहासनिं आई !
बैस अतां येउन लवलाही
राष्ट्रसूक्ति तुज ऐक्य जलानें
माते ! करु अजि अभिषेकाला
स्वातंत्र्याच्या रम्य कल्पना
तंतु विणुनि अर्पूं वसनाला
हुत भक्तांच्या रक्त-कुंकुमें
शोभवुं अजि तव विशाल भाला
स्वातंत्र्यास्तव रणिं जे झटले
कीर्ति तयांची परिमल तुजला
राष्ट्रशाहिरांची ही कवनें
सुरंगि सुमनें, तव पूजेला
स्वार्थ जाळुनी परार्थ प्रगटित
धूप दीप ओवाळित तुजला

संघटनाबल कार्यहि सुरुचिर
घे मानुनिया नैवेद्याला
वाङ्मय पूजनि प्रार्थित हा जन
हो शुभदा सुखदा या काला

यवतमाळ
१९२

आवड

(जाति वल्लभा)

शालू नको बुटिदार तव, तारांगणा जो लाजवी
तूं पूर्णचंद्रा रजनिसम सित वसनिं खुललेली हवी
लेऊं नको गे ! भर्जरी मणिभूषिता तव कंचुकी
अयि सुस्तनी ! धवलांचलीं कुच नीलिमा शोभेल कीं !
घाली न कंठीं चंद्रहारा, तन्मणी तो मुळि नको !
मुक्तावली कंठांतली स्तनिं या झुको, स्तनिं त्या झुको
कुरळा सुकुंतल पाश तव वेणींत गुफिला कां असा ?
करि मुक्त त्यांस नितम्बिनी ! आगुल्फ लोळूं दे कसा
ती रत्नखचिता मेखला त्वत्कटिवरी मज ना रुचे
आधींच पातळ मूळची तिस ही सजा कां तुज सुचे !
दण्डातलें केयूर काढुन फेंक त्या कोठेतरी
गमले किती तव बाहु सुन्दर कलभशुण्डेच्यापरी
नयनांत कज्जल कासया, जें लाजली मेघच्छवी
भालांतल्या अरुणोदयीं गालीं उषा मज दाखवी
ललितांतली तव चरणचाली घालुनी येई त्वरें
परि कंकणें करिं घालण्या विसरूं नको तशि नूपुरें

यवतमाळ
जुलै १९२९

बन्द तेहि गवाक्ष

(सुनीत वल्लभा)

तव बोल कानिं न ऐकले, लव स्पर्शसुख मग कोठलें ?
स्वीकार वा धिःकार तूं हृदयास या परि चोरले
या रुक्ष पथिं मज रखडणें, अन् तुज गवाक्षीं बैसणें
पण अंत्यजापरि दुरदुरूनिच चोरटी मज दर्शनें
मी एकदां आकाशिं सहजीं पाहिले हेतूविण
भर दोन प्रहरीं तारकाद्वय नयनिं फुललें तो क्षण !
मुखचंद्रिकेतुनि चांदण्या दो नयनिं शिरल्यापासुन
हृदयीं विलक्षण भाव स्फुरले गात ते गीतांतुन
विजनीं शिलातलिं एकला किति रंगलो मी त्या सुरीं
सरिता विहंगम भृंग गायनिं मुळि न इतुकी माधुरी
दर्शनें दुरुनीच तीं पण बंद तीं झालीं मला
अन् बंद तेहि गवाक्ष हो हे रुक्ष जीवन आजला

ही गीत सुमनांजलि अता मी उधळिली वाऱ्यावरी
पडतील कां कांही फुलें तींतील जाउनि तिजवरी ?

यवतमाळ
जुलै १९२९

काळहांक

(जाति रतिकेलि)

कुठल्या अवकाळीं   बाळ तुज काळहांक दिधली
शाळा सुटली घरिं ये लेकरुं
म्लान भुकेनें झालें कोकरुं
घरांत लव नच अन्न काय करुं
शल्यें मनिं रुतलीं   जननिमुख भिजले अश्रुजलीं

जाणुनि मातृहृदय कष्टाला
बाळ समंजस बळेंच हसला
बिलगुनि मातेला हें वदला
भूक कुठेच मुळीं ?   उगिच मी गम्मत तुझि केली

'जाउं अता ना खेळायाला ?'
कष्टें 'जा!' त्या वदली अबला
अशुभ भयें भिववितिं हृदयाला
अंजलि जोडियली   तिने जगदम्बा प्रार्थियली

बाळ भुकेला तसा दवडिला
कां हा लवतो उजवा डोळा
हुरहुर कां ही अशी जिवाला
इडा पिडा टाळी   माझ्या बाळा सांभाळी !

अभ्रें जमली वर इतुक्यांत
सुटला मोठा झंजावात
वीज लवे आभाळ कडाडत
धूळ किती उठली   तुफानी दुनिया हो सगळी

देवी सोडुनि देव्हाऱ्यांत
धावत आली ती दारांत
डोळे फाडुनि अंधारांत
दीन वचें वदली   बाळा धावत ये जवळी

'आलों आलों' अंधारांतुनि
ओळखिच्या त्या शब्दां ऐकुनि
हात उताविळिनें ती पसरुनि
व्याकुळ बहु झाली   म्हणे ये झणि पदराखाली

नभास चपला कापत जाते
जीवधन तिचें दृष्टिस पडतें
दो हातांच्या अंतरांत तें
कवळाया सजली   अधिर करिं चंचलता आली

भीषण रव तंव नभांत उठला
बकुळतरू आंगणिं हादरला
कोसळला बाळावर पडला
किंकाळी उठली   माउली मायपणा मुकली !

यवतमाळ
जुलै १९२९

तुझ्यावीण

(छंद देवद्वार)

मासोळी वाळूंत कुणी फेकियली
तीच तळमळी तुझ्यावीण !
गरुड भरारी गगनांत मारी
घुसला जिव्हारीं तीर त्याच्या
कोसळला खालीं पडे शिलातलीं
तशी गत झाली तुझ्यावीण !
वैराण प्रदेश उष्ण मास काळां
शुष्क नदी नाला आतां झाला
तान्हेल्या मृगाची मृगजळीं गती
तीच आतां भ्रान्ती तुझ्यावीण !
गुलाब फुलले उद्यान खुललें
किल्‌बिल बुल्‌बुलें केली फार
हिमकणवृष्टी अकस्मात होतां
गती ती तत्वता तुझ्यावीण !
चंद्रिका भरांत रजनी प्रशांत
मैफल रंगांत सौधावरी
घनघटा दाट भंग संगीतांत
जिवा आटाआट तुझ्यावीण !

यवतमाळ
१९२९

बुरख्याचें समर्थन

(जाति समुदितमदना)

निर्मल नीलांबरा तारका ठाइंठाइं खुलविती
टोपपदर दावितो पाठिवर उषा रक्तिमा किती
कुरळ केशिचा अंबाडा घे लोळण मानेवरी
ढगांतल्या चांदणिसम त्यावर निशिगंधाची कळी
मउ मखमाली चप्पल चरणीं चाल किती मनहरी
किरणें रंजित लहर जणू कीं, मोहक हलते निरी

पाठमोर ती नार पाहुनी रसिक ठार अंतरीं
सामोरुनि सुंदरी निरखिण्या जवन पवन गति वरी

पुढें ठाकतां एकाएकीं मळमळु, त्या लागलें
जावि मक्षिका क्षीरसेवनीं, तसेंच मुख जाहलें

वदन-चंद्रमा जिथें अपेक्षित तेंच खरबुजापरी
शिळागंडकीवरी टाकिचे घाव हजारावरी
मृगलोचन ते अपेक्षिले तिथ हाय काय पाहिलें ?
एकाची गति तिरवि दुज्यावर वडस किती वाढलें !
चाफेकळिसम सरळ नासिका जिथें कल्पनेंतली
आधिच नकटे त्यांत मूषकें कुरतडलें का तरी !

झांक झांक स्वरुपाची दौलत अवगुंठनिं सत्वरी
तुझ्याचसाठी अजुन वावरे बुरखा जगतावरी

यवतमाळ
जुलै १९२९

मराठी [illegible] स्थळप्रत.
अनुक्र
क्रमांक

'तांबली'

(जाति नववधू)

तांबली तुझी तर ही शिजली
कां उगाच ललते सोनुकली !   ध्रु०

थाट कसा 'मम्मं'चा केला
छान पाट 'लंगीत' मांडिला
चिमुकली ताटली त्याजवळीं !

'भात्या' उकलुनि ताटलींत या
कणी मिठाची लावुनी तया
'भलविते' तुला नच धील मुली !

कसें पटापट बाळ जेवतें
किति ग ! शहाणं गुणि माझं तें !
वदनाचि कळी कशि कशि खुलली !

किति रे बाळा ! असशि खोडकर !
टिकुं न देशि पदरा खांद्यावर
कां घांस अता गिळतों न मुळीं ?

चल ये काऊ ! चिउ तूं ये ग !
हम्मा कुतुल्या या या लगबग
तुमच्याविण पंगत ही अडली

‘लटक लटक’ कुतुल्या चल चल ले !
‘मटक मटक’ अम्हि घांस घेउ ले !
‘भुर्कन’ कशि चिउ उडुनी गेली !

यवतमाळ
जुलै १९२९

गूढगुंजन

(छंद देवीवर)

(श्री गु० ह० देशपांडे यांच्या 'काळरजनी' या कवितेचें विडम्बन)

भरला अफाट सागर
अर्थ परतीरावर
कसा जाऊं पैलपार ?
शब्दजाल भंवताल
अर्थालागी श्रम फोल
झालें मानस चंचल !
जरि पाजळला दीप
मिटति नेत्र झपाझप
गूढ कवनिं हा ताप !
शब्दा घातली रे साद
मुळीं नुठें पडसाद
विरती वायुवरी शब्द !
जिवा लागली झुरणी
अर्थ शोधुनी शोधुनी
गूढगुंजनवाचनीं !

यवतमाळ
९-१२-१९२९

गवसणी काढतांना

(जाति मंजुस्वन)

(विदर्भ-वीणा)

भावना, कल्पना, ललित मंजु स्वना
काव्यवीणा करी संकलित या गुणा ध्रु.

याच वीणेवरी
'तत्वमसि' माधुरी
ज्ञानिया करि सुरस रस सुधा सिंचना !

याच वीणेवरी
नामया सुर धरी
कृष्णगुणवर्णना, करित कृष्णार्पणा !

याच वीणेवरी
दळणकांडण करी
गायनीं संतजन रमवि दासी 'जना' !

याच वीणेवरी
नाथ गायन करी
ईश तत्केतनीं घाशितो चन्दना !

देवनाथा सुचत,
कविदयाळा रुचत
राधिका-रमण गुणगान मनरंजना !

त्याच वीणेवरी
काव्य कोमल सुरीं
सुचत अर्वाचिना, रसिक-जन-रंजना !

काढिली गवसणी
ही अता तिजवरुनि
श्रवण करि रसिकवर ! मधुमधुर वादना !

यवतमाळ
९-१-१९३०

झणी घेईं पदराखालीं

(छंद उत्संग)

ओसंगी बाळक
घेईं आतां माय ममताळे !
रडून रडून किती शिणले ग डोळे

कामाचा पसारा
अजूनि का संपला न तुझा
डोळे वाटेकडे लावुन् बसे बाळराजा !

खेळला सुट्वंग
तुझ्यापासुन् झाला किती वेळ
रांगून रांगून घर अंगण सकळ !

गोठ्याचें वासरूं
त्याच्यासंगें खेळलें लेकरूं
किरकिर करे आतां नको वेळ करूं

हांसत उठले
दिनभरी सर्वां हसविलें
सांग अतांवरी काय तुला अडविले

खंत तुझी झाली
डोळियांत झोप न मावली
नको अंत पाहूं म्हणी घेईं पद्राखालीं !

यवतमाळ
११-१-१९३०

कळेना सरलि कशी ती रजनी

(जाति मदनतल्वार)

घरधंदा झणि सारुनी, शिशुस निजवुनी,
वडिलजन निद्रिस्ता पाहूनी
जलकलशवलय किंकिणी, करित कामिनी,
चढलि ही, पतिमंदिर सोपानीं
प्रियकांत भोजनांतरीं किं शय्येवरी
काव्य नव होता गुंगत पडला
कशि प्रहर रजनि लोटली, तिची चाहुली
अजुनि कां ये न म्हणुनि मनिं रुसला
ऐकतांच कंकणक्वणित, कलशरव भरित
रसिकवर मनिं हर्षित बहु झाला
परि निद्रामिष घेउनी, ग्रन्थ स्थापुनी
छातिवर डोळे मिटुनि पहुडला
सुंदरा आलि मंदिरा, पाहि प्रियकरा,
किं निद्राभरा, आपुल्या पतिला
कलशास ठेवुनी हळुच चाल हळुहळुच
पातली शेजेजवळी बाला
ग्रंथास अलद काढूनि वाचनीं रमली
कविवर्णित प्रणयप्रसंगिं वृत्ति खुलली
बेभान मानिनी सर्वेच त्यास बिलगली

जी दुराराध्य अनुनयीं, सहजवश होइ,
धरुनि उरिं चुम्बि आपुली सजणी !
ओळखलि बतावणि कशी ? म्हणुन ती खुषी,
कळेना सरलि कशी ती रजनी !

यवतमाळ
१७-१-१९३०

मूर्त भविष्य

(6.3 ...

(जाति नववधू)

किति धवल उपल तळिचे दिसती
जल झरझर निर्मल चपलगती ! ध्रु

अशाच सलिलीं लीला सरली
तनुवरि वसनें आर्द्र चिकटली
यौवनकान्ती अस्फुट खुलली
केसांतुनि मोती टपटपती !

लेवुनि वसनें धौत सित नवी
बसुनि शिलातलिं केस वाळवी
चरण प्रवाहीं सोडुनि हलवी
जणुं मत्स्य रुपेरी झगमगती !

हिमशिखरें रंजित रविकिरणीं
तयिंच हंसविली निसर्ग रमणी
जलदेवि खुलें स्मितलहरींनी
याहूनि वदनिं किति दिव्य द्युती !

उमा आलि कां कैलासाहुनि ?
कमला बसली इथें न्हाउनी ?
कीं मम शरिरिणि भविष्यवाणी ?
तूं ऐस्र कुणी तुज ही प्रणती !

यवतमाळ
२३-१-१९३०

मी तर बाहुलि नयनाची

(जाति पतितपावन)

तुम्हि माझे सहकार, वेल मी जाईची तुमची
वसंति फुलवा हर्षमंजिऱ्या गाणि पंचमाचीं

सागर तुम्हि प्रेमाचे मी तर वाळू पुळणीची
पुळण झांकुनी लाट उसळुं द्या दर्याभरतीची

तुम्हि माझें आकाश, इंदु मी त्यांत खुलायाची
करिन पौर्णिमा अवकाशांतरि प्रीत चंद्रिकेची

वायूचे तुम्हि झोत, ज्योत मी कातर केव्हांची
मंथर वाहुनि संथ उजळुं द्या वात दीपिकेची

सोडुन रुसवा हंसुन हासवा तुम्हां शपथ तुमची
तीक्ष्ण नजर ही कुणास ? मी तर बाहुलि नयनाची !

यवतमाळ

२५-१-१९३०

नंदादीप

(छन्द देवीवर)

मंदिराच्या गाभाऱ्यांत
कोण उजळील ज्योत
लावुनीया नंदादीप !

पूर्वी होते असे भक्त
दीप-द्योतनीं उद्यत
तेववीली त्यांनीं वात !

आला 'वायव्येचा' वारा
भरे देऊळांत सारा
दीप त्यानें मालवीला !

परी होता कुणी एक
तुझ्या भक्तीचा पाइक
त्यानें लाविला चिराक !

वात जळली प्रशांत
कांहीं काळ मंदिरांत
तुझ्या सेवकें रक्षीत !

'उदधीचे' झंझावात
त्यांनीं लोटुनी कपाट
घोंगावले गाभाऱ्यांत !

विझोनिया दिवा गेला
वारा सों सों आंत आला
तिथें तिमिर दाटला !

भांबावलें भक्त आंत
धडपड आपसांत
पुरी झाली वाताहत !

वादावाद हे अनेक
कार्य नाहीं कांही एक
कसा लागावा दीपक !

इतुक्यांत एक आली
दिवली पालवीं झांकली
त्वरा पाउलीं पाउलीं !

मंदिरांत शिरे बाला
दारा अड्सर घातला
वात निर्वासित केला !

शब्द निःशब्दीं विरत
कामा लागले ते हात
एकमेकां देती साथ !

मंदिराच्या गाभाऱ्यांत
तिनें उजळून ज्योत
लावियला 'नंदादीप' !

यवतमाळ
३-२-१९३०

संपली शिदोरी

(जाति मधुमधुरा)
(राग पिलु)

संपली शिदोऽऽरी
मुषाफरी ही भारी
शिखरें जी गाठुं बघे, अजुनि दूर दूरवरी !

राहूं जरि जळावरी
मार्गि एकही न झरी
गहन तिमिरिं अटवींतुनि चुकत किती वाट तरी

सांजवात त्या शिखरीं
लाविन मन आस धरी
डोंगरमाथा कुठला ? रानि रात्र पायथरी !

कंठि न या शब्द फुटे
भारावुनि चरण नुठे
देह पडे धरणीवर, नेत्र लागले शिखरीं !

यवतमाळ
७-२-१९३०

'कम्या' देवाघरीं गेली

(छंद देवीवर)

धावुनिया दुडदुड
    नाहीं कम्या आज आली
भाउरायासंगें आज
    नाहीं शर्यंत लागली !

माडीवर खिन्दळीची
    कशी आली न चाहुली
आज सकाळपासुनि
    नाहीं तिला मी पाहिली !

शिवशाही पोवाड्याचीं
    तिचीं गाणीं न ऐकलीं
बाळ बोलींत मंजुळ
    नाहीं उजळणी झाली !

साय दह्याची खावया
    आज कशा न धांदली ?
ताटीं जेवण्या न आली
    कम्या काय झोंपी गेली ?

माउलीच्या लोचनांत
        आंसवांची दाटी झाली
त्यानें स्मृति जागविली
        'कम्या देवाघरी गेली' ?

यवतमाळ
१०-२-१९३०

हिन्दवी केव्हां पुन्हां ?

(गज्जल देवप्रिया)

मध्यरात्रीं दृष्टि गेली एक तारेच्यावरीं
तेज-विस्तारीं तिच्या मी दिव्यमूर्ती पाहिली
श्याम वारूच्यावरी ती वीरमूर्ती शोभली
कां उदासी ही छटा गंभीर त्या तोंडावरी
वीरवाणी ती विषण्णा बोलली जी वैखरी
कोणत्या शक्तीबळें म्यां पामरें ती ऐकली ?
ती इथे काव्यांतरी जैशीच तैशी ठेवली
ऐकुनी ती जाग तुम्हां आज येऊं द्या तरी

" हीच का भूमी ? इथे ना हिंदवी मी स्थापिली ?
हाय तेथे आज का निष्क्रीयता ही बावळी
'सिंह' जेथें झुंजला ती हीच का आहे स्थली ?
कीं जिथे पै मोल बोली त्या इमाना लागली ?
बाजिनें प्राणान्त बाजी पूर्वि येथें लाविली
आज तेथें इष्कबाजी का अशी बोकाळली ?
आत्मसामर्थ्यीं जिथें वाणी अभंगीं रंगली
त्या तिथें क्षुद्रापदीं आशिष्ट वाणी भंगली

निर्मला का पंकिला ही राष्ट्रगंगा जाहली ?
हिन्दवी केव्हां पुन्हा ? हा ! त्रि:शताब्दें लोटली !"

यवतमाळ
१४-३-१९३०

पाऊल दारिं

(जाति भूपति)

पाऊल दारिं पडतांच उताविळ अशि कां ?
छे नको गडे ! भलताच काय हा हेका !

अशि घाइ काय ? कुणि पाहिल ना हो ऐका
छे इथे नको हे ! जरा दूर तरि सरका

थांबा हो थांबा चाहुल ऐकुं न ये का ?
कबुतरें वळचणित बोलतील रात्रिंचि का ?

कां कुठे बैठकित आज भांग झाली का ?
येउं द्या जरा ना आंत, काय हा पुळका !

लोटून घेउं द्या दार जरा तरि ऐका
मी चिडी हातची उडुनि कुठें जाते का ?

यवतमाळ
१९३०

नामघोष

अनुक्रम १८५५३
क्रमांक १३२८

(जाति हृदयमोहना)

नामघोष हा
बाळाचा केव्हांचा चालला पहा !

रांगरांगतो
पुढिल दारिं बसुन कुणा हांक मारितो !

येइ परत तो
पाठीला ओळंबुन मजशि हलवितो

नांव घेतसे
येणें घरिं नाहिं होत अजुन ते कसें !

निवडुं मुळि न दे
घेउं कसें उघडपणें नांव ते वदे

चल कडेवरी
दाखवितें काउ चिऊ तुज कितीतरी

बाळ कटिवरी
दारिं काउ दाखवितें तोंच कुणितरी

चढुन पायरी
म्हणति 'कोण काउ ?' 'काय बोलणें तरी !'

'नामघोष हा
बाळाचा' 'अजपाजप आणि ना तुझा'
'किति उशीर हा !
झाला नसता तरि कां येति ही मजा ?

यवतमाळ
३०-५-१९३०

आई

(सुनीत शार्दूलविक्रीडित)

लाभो उन्नति या मुला म्हणुनि गे आई ! किती कष्टशी !
अद्यापी मज आठवे कुदिन जो तातासि अंतासि ने
होतों सान अजाण बालक तदा अज्ञात संवेदनें
तेव्हांपासुनि त्वां तनू झिजविली दुःखें गिळोनी कशी !

सौख्या दाविल हा सुविद्य बनुनी लक्ष्मी करोनी वश
होती आस मनांत माउलि तुझ्या, माझेंहि ते मागणें
त्या एका सुदिना मनीं धरुनि त्वां गे साहिले ना उणे
विद्या झालि अतां जगीं झटतसे लक्ष्मी कराया वश

तूं तें वैभवकोंदणीं बसविणें ही एक इच्छा मनीं
हा ! दारिद्रय न सोडतें मज जरी आलीस तूं साठिला
जेव्हां शक्य न हो कपर्दिक तुला द्याया कथा कीर्तनीं
वाटे जन्मुनि व्यर्थ मी शिणविलें आई उगा गे तुला
माझें भाग्य नसो, कशी पण तुझ्या पुण्यामुळें पावुनी
दारीं सावलि ही न घालित रमा, आश्चर्य कीं हें मला !

यवतमाळ
१-६-१९३०

आश्वासन

(जाति मंदहासित)

कां हताश होशि जिवा, सरत निशा आली
उजळतील दाहि दिशा, हसतिल खग वेली !

तिमिर-व्याप्त अंतराल
करितें मन भय विव्हल
सुचवि पहा शुक्र धवल
की पहांट झाली !

वनिं उपवनिं शाखांवरि
होतिल सुरु गानसरी
अंबरीं प्रभातफेरि
निघुनिया सुरेली !

पश्चिमाहि सायंतनिं
नेइं जें सुवर्ण लुटुनि
आणिल तें प्राचिजननिं
करुनि रणधुमाळी !

क्षितिजावरि अरुणवर्ण
हारित तरु श्वेत सुमन
विजय-ध्वज हा बघून
हसशिल शुभकाळीं !

तिमिर तरी चाल चाल
सोसुन हें सर्व हाल
पंच पंच उष:काल
पुढति भाग्यशाली !

यवतमाळ
२०-१२-१९३०

गोड व्यत्यय

(जाति मंदहसित)
(राग तिलककामोद, ताल झपताल)

लुटु लुटु लुटु रांगत हा जवळि कोण आला !
नकळत मज, टकळि धरुनि हससि वरुनि बाळा ! ध्रु०

पाटीभर खेळ तुला
देउनि दुर बसवियला
उधळुनि तो तूं सगळा
साधलीस वेळा !

काय तिथें होते कमि ?
चेंडु चिऊ किति नामी
आला कां मुळि न कामिं
मंजूळ खुळखुळा !

टकळीच्या फिरकीवरि
दुरुनि तुझी नजर बरी
गेलि अचुक, काय तरी
तुजशि करुं खट्याळा !

अजुनि सूत टकळीवरि
काढिलें न हातभरी
तोच करुनि बंडखोरि
व्यत्यय मज केला !

फिरवुं कधि न देशि मुळीं
रे ! मजला कां टकळी
सांगु काय कांगाळी
गांधि अजोबाला ?

यवतमाळ
१३-७-१९३१

अतिथि

(जाति नववधू)
(राग कालिंगडा)

उजळले दिवे किति याच घरीं
मालवून ते सगळे आतां पदरीं आली मुशाफरी !

इथें कळयांच्या हंसल्या माळा
झुलला प्रीतीचा हिंदोळा
तसा वाजला घुंगुरवाळा
सोडणें सदन ये जिवावरी !

माळा सुकल्या झुलाहि तुटला
घुंगुरवाळा सांदित पडला
शेवटला हा दीप विझवला
तूं जिवा भटक या जगावरी !

फुटलें वृन्दावन प्रेमाचें
उठलें गोकुल वात्सल्याचें
पडलें देउळ हें माउलिचें
मी अतिथि अतां दारोदारीं !

यवतमाळ
१९३२

कुशल करांत–

(जाति पादाकुलक)

कुशल करांत शलाका घेउन
काढिलेंस तूं चित्र मनोरम
तोंच कर कसा वरुनि अदय पण
आणितसे फलकास शून्यपण ?

तुझिच दया वरतुनि ओथंबुन
तृण-पर्णावरि बसली येउन
चंड किरणिं तिस घेशी ओढुन
सुकलें रे तृण गेलें करपुन !

नील गगनिं तेजोमय जीवन
देशि तारकां क्षणभर चमकुन
क्षणीं त्याच कां देशी ढकलुन ?
पाषाणीं मग कुठुनि दिव्यपण

सरत आलि ही रजनी जागुन
मिटुन अपैसे जाती लोचन
पाहि जीव सुखस्वप्नीं गुंगुन
तोच जागविशि कां त्या हलवुन ?

जीवनिं या हसण्या पळते क्षण
अश्रु ढाळुनी भरले रांजण
पूस आसवें जवळी घेउन
म्हणवुन घेइं तुझा जगजीवन !

यवतमाळ
१८-४-१९३२

नका अश्रु गाळूं बसोनी इथें

(वृत्त वागीश्वरी)

(राग शंकरा ताल झपताल)

नका अश्रु गाळूं बसोनी इथें !

रडाया समाधी नसे निर्मिली ही–
इथें तेज वृन्दावनीं जागतें

जरी अश्रु आले तयांना गिळा रे !–
हसे होमुनी प्राण, हें स्थान तें !
फिराया मजेनें इथें काय आलां ?–
निघा, मागुते जा नको कूजितें !
रडाया, रमाया, स्थळें दूर शोधा–
अशांची न बाधा तिला साहते
प्रतिज्ञा जयांची करूं यज्ञपूर्ती–
तयांनाच येथें शत स्वागतें !
चुकोनी स्थळा या तुम्ही पातलां का ?–
जरा नीट ऐका म्हणे काय तें !
'करा अध्वरा पूर्ण विध्वंसुनी–
विघ्न भग्नाश मी येथ घोटाळतें !

रडेना रमेना न सोडी प्रयत्ना–
असंख्यात येतां पुढें संकटें !
असा रुद्र साक्षात् कुणी जो प्रतापी–
बघें वाट त्याची कधींची इथें !'

यवतमाळ
जुलै १९३२

'Speak to me, my love ! Tell me in words what you sang.' (Gardener)

—Rabindranath Tagore.

मधुभाव

(जाति मधुभाव)

जो मधुभाव सुचविला गानीं सखया ! उघड करुनि तो बोल्

राव्र अंधारी वरी
तारका मेघोदरीं
तरुपर्णि बसुनि तो अनिल टाकितो श्वास मंद सुविलोल्

केशराजी मोकळी
बुंथि घेइन मी निळी
ती झांकिल मजला जेवि झांकते रजनी धरणी गोल् !

तव शिराला या उरीं
टेकविन उत्सुक करीं
मग गोड अशा एकांती कूजन प्रीतीचें अनमोल् !

मिटुन डोळे घेउनी
लक्ष सारें लावुनी
राहीन ऐकतच गोड वाणि तव हृदय एकदा खोल् !

वाटतां तुज वाउगें–
बोलणें बसुं या उगे
ते करतिल मर्मर वृक्ष पांघरुन काळोखाची खोळ् !

रात्र जाइल फिकटुनी
दिवस येइल उजळुनी
दिठि दिठिला देउन लागुं मार्गि मग भिन्न सावरुनि तोल् !

यवतमाळ
२७-३-३३

सुमसंदेश

(जाति दासी)

नव कुसुमित वल्लरि ही सदनांगणिं राही !

बहरुनिया अतिथिजना मधुर सुगंधा देई
लावि हिला ती ललना मधुरगुणा पण नाही !
वेल जिनें लावियली ती मेली, ही फुलली
डुलिलि जरी हसलि जरी, नच सुखवी मन दुखवी !
सततवरी अश्रुजलें निःश्वासें करपविलें
तरिहि कशी जगुनि अशी सलते मम नयनीं ही !
प्रिय मज जें तें जावें, अटलचि अप्रिय व्हावें
अदय विधी मजवरती कां इतुका तो होई ?
छे ! पण मम दुःख वृथा, दुःश्वासू का लतिका ?
प्रियजन 'सुम-संदेशा' पोचविते मज अशि ही !

यवतमाळ
२-५-१९३३

'O mother, the young Prince is to pass by our door' (Gardener)

—Rabindranath Tagore.

युवराज

(जाति भूपति)
(राग सारंग)

जातिल ग ! दारावरून ते युवराज
लागेल लक्ष मम आई ! कामांत कसें तें आज ?

दाखीव मला अजि घालुं कशी ती वेणी
अन् नेसुं कोणता शालु सांग तो जननी ?
आश्चर्यभरें कां बघशि मजकडे आज ?

ठाऊक ते न बघणार गवाक्षीं वरती
निमिषांत दृष्टिच्या पुढून जातिल पुढती
लोपते सूर वेणुचेच कानावरती
येतील कंपयुत विरते वाऱ्यावरती
पण जातिल ना दारावरुनी युवराज
त्या एक क्षणास्तव करुं दे सगळा साज !

* * *

गेले ग ! दारावरून ते युवराज
तळपलें रथावर त्यांच्या, किति बालरवीचे तेज !

सारिला पदर डोइचा क्षणीं त्या दूर
तोडून फेकिला पथांत माणिकहार
आश्चर्यभरें कां बघशि मजकडे आज ?

घेतला न उचलुनि हार मला ठाउक तें
रथचक्रि जाहला चूर मला ठाउक तें
नुसतेच राहिले रक्त-चिन्ह धुळिवरते
कळलें न कुणा, मीं काय दिलें कोणातें

पण गेले दारावरून ते युवराज
हृदयस्थ रत्न उधळिलें पथीं त्या आज !

यवतमाळ
१-७-१९३३

कोण ही ?

(जाति मदनतल्वार)

मंदिरा कोण ही बिजलि रसें रसरसलि–
वसनि नव खुलिि चालली सांग
नेसली साडि इर्कली कुडीं चमचमलि
मधुर गति दिसलि सरळ हा भांग
का मूर्तिमंत ही पथीं पूजुं शिवसती
धरुनि अशि मती जातसे, 'लाज' ?
प्यालाहि रुपेरी करीं कुर्य्रि त्यावरी
वामकरि अशि किंवा ही 'सांज' ?
स्पर्शतां वायुची झुळुक पावुनी हरिख
मुखावर अलक धरिति अनुराग
परि अंगुलि सरसावुनी हें न साहुनी
सजे शासनीं येउनी राग
कंकणें तदा नादुनी बोलणीं उणीं
करिति कोपुनी जणूं अलकाला
हा कोप मधुरसा असा कुणाला कसा
करिल भयवशा फिरुन धिट झाला !
ती संध्या मंदाकिनी रुचिर दर्शनी
क्षितिजि लव खुलुनि विरे जशि तिकडे

हीं मन्द पदें टाकुनी मार्ग उजळुनी
पाय, या चढुनि शिरे तशि इकडे !

यवतमाळ
१९३३.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
वा. क्र.

'When the lamp went out by my bed I woke up with the early birds' (Gardener.)

—Rabindranath Tagore.

मीच मीच ती

(मुक्तजाति भृंग)

विझतां
शेजेजवळील दीप
सुप्रभातिं विहगगीत
ऐकुनि तें
सखि ! मजला अकस्मात
जाग तदा आली.

उघड्या त्या मग गवाक्षिं
बसलें येऊन तशी
होति मात्र सुमनाची
वेणि नवी
श्लथकुंतलिं
कशिहि घातलेली.

अरुण जे धुकें त्यांतुन
पथिं दिसला पांथ तरुण
मुक्तहार

कंठीं झळके अनुपम
मुगुटावरि भानुकिरण
पडुनि पहा
रत्न तेज
दावि नव झळाळी.

थांबे दारासमोर
होउनि अगदी अधीर
पुसत मला, 'सांग ! सांग !
गेलि कुठें ती ?'

लाजेचें परि दडपण
चित्तावर इतुकें पण
बोलुं शकेना इतुकें
'रे ! पांथा, नवयुवका !
मीच मीच ती !'

◆ ◆ ◆

आली मग सांज पुढें
दीपहि नव्हताच गडे
लावियला !

मी सदनीं
घालित कशितरि वेणी
एकलीच आंगणांत
त्यावेळीं बसलेलीं होतें !

संध्येच्या प्रकाशांत
दारावरि आला रथ
रथिं बसला तरुण पांथ
अश्वमुखीं फेस गळत
वसनें अंगावरचीं
धूळ किती त्यांवरतीं !

येइ असा
उतरुनि मग रथाखालिं
फिरुनि मला पुसलें गे !
'सांग कुठें ती ?'

लाज पुन्हां मेलि कशी
गांजितसे मज विवशी
येउं न दे ओठावर
साधें अगदी उत्तर
'थकलेल्या रे ! पांथा
मीच मीच ती !'

वासंतिक रजनी
पाजळे अजून दीप
झुळुक सुटे मधुन मधुन
गार, दक्षिणेकडून
आज ही कशी

शुक माझा
वहुजल्पी
स्वस्थ पंजरांत अतां
झोपला सखें !

नीळकंठ छवि सुनील
कंचुकि मम अंगांतिल
शालू हिरवा गवती
ज्यांत खुले ही नवती
तोच नेसले जपून
आज मी किती !

राहिलें बसून अशी
गे ! माझ्या या गवाक्षि
लक्षित त्या त्यक्त पथा
सारखेच
नयन राहिले

मराठी ... स्थळप्रत.
९८५५३

तिमिरिं बसुन वदनांतुन
चाले एकच गुणगुण
करितें मी याच जपा
अवघी सोडून त्रपा
'अंधाऱ्या रात्रींतुन
ये, निराश पांथा ये !
मीच मीच ती ! '

यवतमाळ
१९३३

हृदयांत गीत

(गज्जल वृत्त गंधवाह)
(राग कलिंग जोगी)

हृदयांत गीत घोळतसे - ओठिंजुळेना
तुज भाव कळेना !

उमले कळी तिला अडवी पल्लव-सेना
तुज तीहि दिसेना !

नच गंधवाह, गंध तुला धाडु शकेना
खिरणेंहि मिटेना !

तुज न्याहळूं दुरून तरी लाज सुटेना !
मनिं आस तुटेना !

परि मी तुझेंच नांव जपे साहुनि दैना
तुज केवि कळेना ?

लष्कर, ग्वाल्हेर
३१-११-१९३३

संधिप्रकाशीं

(गज्जल वृत्त मानवती)

आजवरी कंटक हातीं रुतले
आज तरी या करिं येवोत फुले !
फार नको दे अवघीं दोनच तीं
ज्यावरि हें चित्त कधींचें भुललें !

आजवरी विद्ध सदा व्याधशरें
आज तरी उंच उडूं दे मज रे !
फार नको दोन भराऱ्याच नभीं
सार्थकिं लागोत जरा पंख परें !

आजवरी 'जोगि'तुनी जीव झुरे
आज तरी मत्त 'वसंती' नुपुरें
फार नको दो घटकासाठिं तरी
गाउनि दे नाचुं इथें आंगणिं रे !

गोड उषा-भेट कधींची टळली
घोर तमा शीघ्र पदें ये जवळी
संधिप्रकाशीं सरत्या मन्दस्वरीं
वाजवुं दे अंमळशी ही मुरली !

उज्जयिनी
मार्च १९३४

'I asked nothing, only stood at the edge of the wood behind the tree.' (Gardener)

—Rabindranath Tagore.

नुसताच उभा होतों

(छंद लवंगलता)

नुसताच उभा होतों झाडाचें मागुता
रानकडावरी तिथें कांही न मागता
दृष्टि आळसली होती अजुन उषेची
दहिवरें ओलसर हवा प्रभातीची

भिजल्या तृणांचा मंदमंदसा सुगंध
तरळ तरंगें धुके त्यांत होता धुंद
वडाखालीं होतीस तूं गाईला दोहत
लोण्याहून मऊ मऊ गोरे तुझे हात
आणि होतों तिथें उभा - उभा नुसताच !

नाही मुखावाटे शब्द एकही काढला !
झुडुपाआडून पक्षी अग ! तो बोलला
गाळितो मोहोर आंबा गांव-वाटेवर
एकामागें एक आले गुंजत भ्रमर

तळयाचिया कांठीं शिवमंदिराचें द्वार
उघडलें पूजकांचा चाले मंत्रोच्चार
चरवी घेऊन दोन्ही जानुंत अधर
होतीस काढत तेव्हां दुधाची तूं धार
रिते घेउन मी भांडें उभाच निश्चळ !

आलों नाही मुळीं पहा तुझियाजवळ
देउळीची घांट वाजे जागलें आभाळ
हांकारल्या गाईगुजी त्यांची खूरधूळ
उठे वरी तिनें मार्ग व्यापिला सकळ
कटीवरी कुंभ, कुंभीं जळ खळबळ
येती नारी नदीहून भरुनिया जळ
कांकणाचा नाद तुझ्या होतसे मंजुळ
ओसंडे चरवींतून दूध तें फेसाळ
अशीच निघून गेली सारी ती सकाळ
सांग काय आलों तरी तुझियाजवळ
दूर नुसताच होतों उभा मी निश्चळ !

उज्जयिनी
२०-२-१९३४

फुलांची ओंजळ

(राग बिंद्रावनी सारंग, ताल सूलताल)

(स्थायी)

भास्कर कणकणास
उदयीं करि सुवर्ण
उधळून देई
आनंद तो भुवनिं ! भास्कर ० ।

(अंतरा)

उठवी जळलहर
जागवी खग सुमन
उजळीत तो स्वकरिं
वन सदन पुर गगन ! भास्कर ० ।

(संचारी)

चेतवि सुकार्यास
होवुनि सर्वे दंग
कल्याण उपकार
वांछा तया परम ! भास्कर ० ।

(आभोग)

पूजनिं तयाच्या
ओंजळ फुलें पूर्ण
उधळून देई
त्यावरुन करि नमन ! भास्कर० ।

लष्कर, ग्वाल्हेर
१९३५

श्रावणझड लागली

(जाति पादाकुलक)
(राग मल्हार ताल त्रिताल)

(हलाच्या गाथा-सप्तशतींतील एका कल्पनेवरून)

श्रावणझड लागलि कधिचीही
कामिनि-कांत मिठींत घरोंघरिं, परि मी एकलि पडक्या-
घरिं ही !

साजण विजनीं सुटलि वेणिफणि
फुलवाडी ती कुठुन आंगणीं
तशिच राहिली घर शाकारणि
कूड कुसूचि उभारणि नाहीं !

कौलें वाऱ्यावरती गेलीं
शिळंधार भुइ भिजवित बसली
दिवलित वात न पळभर टिकली
नाहिं निवारा हाय कुठेंही !

विरहघटी पागोळ्या मोजति
दर्दुर सोबति तेच भिववती
भिंतिजवळ उभि मी ओलेती
तळपे वीज, न नीज मलाही !

रघांनी मोजिल्या दिवसगति
भिंत रंगली त्याच गणीतीं
राहो तितुकिच जशिच तशी ती
        काळजि केवळ मज उरली ही !

आंगोआंगीं ओलिचिंब जरि
झालें वांकुडि हुडहुडिच्या भरिं
पदर कोरडा थरथरत्या करिं
        घेउनि जपत गणित कधिची ही !

थांबतें न झड आभाळांतलि
तशिच कधींची या डोळयांतलि
धुवुनि न टाको ही रेखावलि
        मूक सोबतिण विरहांतिल ही !

घांचोडा
१९४१

चिमण्या कृष्णाची आरति

(जाति भुवनसुन्दर)

हुंबरी गाइवासरांची लकेरी त्यांतुन मुरलीची
बघा हो -जवळ जवळ आली गोकुळीं हर्षवेल फुलली
धन्य गे- धन्य सांजवेले ! गगन गोधुळिनें त्वां भरलें
दाव श्रीकांत मूर्ति चिमणी तुझ्या अम्हि सदैव राहु ऋणी

रत्नमय दीप कनकताटीं
मधुर कलकंठि
गवळिणी गाति
उताविळ चित्ति

आरतो चिमण्या कृष्णाची लीला सुंदर या प्रभुचो !

खुलें शिरिं मयुरपिच्छवेठी भुरभुर अलकपंक्ति उडती
चिमण्या इवइवल्या ओठीं चिमणी मुरली नाद नटी
चिमणि कांबळ खांद्यावरती कांखेमाजि चिमणि काठी
चिमणिशी गुंजमाळ कंठीं विमल वनमाला चिमणी ती

सांवळे ! ये कृष्णाबाई
अधिर मी होइं

जवळ कधि येइ
खेंव मज देइ

वदनकळि कोमेजलि साची   काढुं दे दृष्टि मला याची !

उद्यां तूं जाउं नको रानीं   गाइगोपाळा घेवोनी
तुझीं रे ! ऐकुन गाऱ्हाणीं   धाडिलें उगाच तुज रानीं
सुखानें ऐस घरीं अपुला   पुन्हां त्या दाव मधुर लीला
लूट तूं दहि-दुध अन् लोणी   मडकी खुशाल फोडोनी

अडव तूं मार्गि गोपिकांना
खोडि बहुसाळ
मना येईल
करीं ती बाळ

मुभा तुज पूर्ण यशोदेची   राधा म्हणे तशिच अमुची !

चाचोडा
१९-३-४३.

काय सोडून येईल कारा ?

(जाति निःश्वसन)

(राग जोगी, ताल झपताल)

काय सोडून येईल कारा ?
जीव कां घुटमळे हा बिचारा ?

मायभूकारणीं
लढत होता रणीं
दावि रिपु पकडुनी त्यास कारा !

हार गुंफुन गुणीं
आरती सजवुनी
अश्रु आवरुन रणि धाडि वीरा !

विरह सलला उरीं
धीर धरुनी तरी
शिर दिलें हसुनि संसार-भारा !

काय आहे कमी ?
कां अशा तुम्हि श्रमी
हें पुसाया न कुणि येइ दारा !

तो न मागे क्षमा
ती न मानी श्रमा
भोग रोगास मग होइ थारा !

वज्रपंजरिं तिथें
अस्थिपंजरिं इथें
भोग अन् रोग करि क्रूर मारा !

भोग अपजयि ठरे
रोग विजया वरे
अस्थि-संचयन-दिनिं येइ वारा !

घेतलें त्या न मिति
आणि घेशिल किती ?
बळि असे परवशें ! रुंड हारा !

चन्देरी
११-११-१९४४

रात्र सरत आली

(जाति अंजनी)
(राग परज, ताल त्रिताल)

"सख्या रे ! रात्र सरत आली "
"सुरत सुरस सुंदरि सजणे गे ! अजुनि थोडि उरली "

"झाला पुष्पांचा पाचोळा
दिवा तोहि बघ जाउं लागला
सावरुं दे ! आवर या लीला
हौस न पुरि झाली ?
सख्या रे ! रात्र सरत आली !

झालि सुरू जात्यांची घरघर
तुरळक वर्दळ ती रस्त्यावर
गोड कुठे भूपाळीचा स्वर
चांदणि मावळली !
सख्या रे ! रात्र सरत आली !"

"आरवे न तो अजुनि कोंबडा
देउळांत सुरु नाहिं चौघडा
लावुं नको इतुक्यांतच लकडा
नाहिं गगनिं लाली
सुरत सुरस सुंदरि सजणे गे ! अजुनि थोडी उरली !

निजसुऱ्यास कधि सोडि न निद्रा
मद्यप्यास का कधितरि मदिरा
सोडवे बघ अंबर चंद्रा
घाइ इतुकि कसली !
सुरत सुरस सुंदरि सजणे गे ! अजुनि थोडि उरली !"

"ऐक ऐक तरुवरि सुरु किलबिल
ऐक सनइचे अलाप मंजुळ
शयनिं शयनिं उठण्याची चुळबुळ
बघ रे ! सुरु झाली !
सख्या रे रात्र सरत आली !"

"रमण रमणिची सकाळ वैरिण
आलि खरी ! येउं दे तिला पण
जीवन झालें ना मज अर्पण ?
परवा मग कसलीं ?
सुरत सुरस सुंदरि सजणे गे ! सरु दे जरि सरली !"

"सख्या ! खरे म्हणशिल जें तें
सासु नणंद तुजमुळेंच नातें
उणें नको तुज मजकारिंणि तें
काळजि ही सगळी !
सख्या रे रात्र सरत आली !"

चन्देरी
१४-११-१९४४

श्रावण झड सरली

(जाति पादाकुलक)
(राग मल्हार मिश्रबहार, ताल त्रिताल)

श्रावण झड सखि ! सरलि सुनिश्चित
सुप्रभात मंगल ये अवचित !

थकुनि थकुनि वारे स्थिर झाले
कडकडाट ते अता थांबले
सरिचे सर सारे ओसरले
उषाकिरणिं तुज सुख बोलावत !

कशास जपशी रेखावलिला ?
मिटल्या नयनिं बघशी कोणाला ?
ऐक, ऐक ! खग सांगति तुजला
ज्यास ध्यासि तो सन्मुख तव स्थित !

खरेंच ना ! उघडूं का डोळे ?
नाहित ना भासाचे चाळे ?
फसेल ना तरि मन मम भोळें
तुझे भाग्य सखि ! तुजला चुंबित

किलकिलीच मग केली दृष्टी
दृष्टित घुसली बदललि सृष्टी
सृष्टित त्या हो चुंबनवृष्टी
कामिनि कांत मिठींत सावचित !

अरुण रंगवी तें मधुमीलन
मोर मयुरि नाचति त्या पाहुन
मल्हारीं मधु बहार मिसळुन
गाती खग, तरु मोती विखरत ?

चन्देरी
१६-११-१९४४

हा राम

(सुनीत शार्दूलविक्रीडित)

आले घातक शीत जैं तुजशि गे ! देहीं भरे हुड्हुडी
वस्त्रीं प्रावरणीं भराभर तुझी मी झांकिली गे ! कुडी
यावी ऊब म्हणोनि ठेविलि ज्वलत् मंचातलीं शेगडी
गेले शीत तरी न गीतिं जननी वाचा तुझी घे उडी !

कारुण्यांत अतीव कंपितस्वनीं धावा तदा चालला
'अंता पाहशि तूं किती झणि अता प्राणान्त रे ! मांडला
रामा धाव अता अजून कशि रे ! ये ना दया वत्सला !'
तो धावा स्मरतांच अश्रु भरुनी होते कसेसे मला !

'वेणूची करुणा' म्हणून पुढती त्वां जानकी जीवना
माते ! आळविले अम्हास्तव किती आलें न त्याचे मनां
त्या रामा स्मरुनीच अंत इथ गे ! झाला तुझ्या जीवना
गंगा-तोय तुझ्या मुखांत,अमुच्या भाळींहि संरोदना

तूं गेलीस वदोनि राम मज ती तीर्थस्थली पावन
तेथें आठवुनी तुला तळमळे 'हा राम !' उद्गारुन

चंदेरी
१९४४

ग्रीष्मांत षड्ऋतु

(गज्जल सुरनिम्नगा)

(सेनापती या हिन्दी कवीच्या एका कल्पनेवरून)

'फुलवाडि ही फुलली कशी ? नच काय गे ! मधुमास हा ?'
'खसताटि वेष्टित मंदिरीं तुज भास, ग्रीष्म असोस हा !'
'बरसाति पाउस हा कसा ? सखि, काय श्रावणमास हा ?'
'जलयंत्रवारि प्रपाति या, तुज भास केवळ होत हा !'
'भिजवे न दे सुखवृष्टि ही, सखि हा शरद्ऋतु खास हा !'
'किति दूर तो अजुनि असे ! जल शीर्ण सीकरिं भास हा !'
'मधुनीच अंग शहारते, परते अतां हिममास हा !'
'जलसिक्तभित्ति उशीर, या तयिं शीत सुस्सह हे पहा'
'अति दीर्घ रात्र शिशीर ही, नच ही सरो सहवास हा !'
'दिन दीर्घ ग्रीष्म असे वरीं तमिं कृत्रिमा तलवास हा !'

महिना असे जगिं ज्येष्ठ हा गरिबास त्रासचि त्रास हा
सुखभोग एकच वेळिं घे मधु-दम्पती ऋतुचे सहा !

चन्देरी
१३-४-४५

तूं म्हणशि राधिके

अनुक्र ९८५५३
क्रमांक 9328
काव्य
२८।३।५

(जाति बलाका)

(गीतगोविंदातील 'कापि चपला मधुरिपुणा' या अष्टपदीचे भाषान्तर)

तूं म्हणशि राधिके ! नाहिं अजुन हरि आला
मज गमे कुण्या चपलेने सखि त्यास असा गुंतविला

रति–मंजरि ती सुरचित वेषीं
असेल विलसत हरिभुजपाशीं
गलित फुलें विस्कटल्या केशीं
आलिंगनिं स्तनिं हार तरल दावित चंचल भ्रू-लीला!

अलकावलि चंचल मुखचंद्रा
अधरपान सुखि लागलि तंद्रा
झेप गालिं कुण्डल गति भद्रा
जघनिं चंचलायित अति मंजुळ कटि किंकिणि स्वनशीला !

हरि अवलोकनिं लाजुन हसली
हावभावि कुजबुज किति कसली
स्पंदित पृथु तनु पुलकित सगळी
समाधानि निःश्वास, सारखी उघडझांप नयनांला !

स्वेदबिन्दुयुत सुभग शरीरा
संपवुनी रतिरण सुखसारा
हरिउरिं ती विश्रान्त सुन्दरा
निन्द्रेंतहि तिज कुरवाळित हरि असेल तो गे बसला !

लहार
११-१-१९३०

मिरास अटळ

(छंद लवंगलता)

नासके कुजके जरी असलों मी फळ
कोईचिया पोटीं पुन्हां वृक्षाचे त्या मूळ

सडके दुर्गन्धी जरी झालें असे जळ
रविकरीं मेघोदरीं होईल निर्मळ

पडके धडके जरी झालें हें खिडार
जीर्णोद्धार तुझ्या हातीं तुझेंच मंदिर !

खेळलें हें धूळ जरी बाळ अवखळ
मांडी माउलीची त्याची मिरास अटळ !

लहार
फेब्रुवारी १९४६

'होळी होळी !'

(जाति लवंगलता)

फांदींतुन ती कोकिळ बोले आली होळी होळी !

हंसत खिन्दळत मागुं लागली आज मुलांची टोळी
घरोघरीं दस्तूर आपुला- हा कां डोळे चोळी ?
जिकडे तिकडे झालि सुरू तीं गाणीं वेळि अवेळी
पण कां घेतो घट्ट बांधुनी हा कानाच्या पाळी ?
सताड दारें उघडि चहुकडे वृत्ति रंगरंगीली
वया विसरुनी फाग खेळती--बंद याचि कां खोली ?
राहणार अशि किती दिवस ती खोली रहस्यजालीं ?
धक्क्यानें तें दार निखळलें--काय दिसे त्या काळीं ?

गुलाल होता मुखीं फांसला स्वतःच त्याने भाळीं
रंगपंचमी वस्त्रावरुनी त्याची ओळखु आली
साक्ष देत ती शेगडि होती राख कशाची झाली
गाणि जिवाचीं गाउनि होळी लेखावलिची केली
समाप्त झाला ग्रंथ अवकळा सांगे मुखिची काळी
अर्ध्या जळक्या कपट्यावरती सापडल्या या ओळी
'चुप्प कोकिळे ! कां बसलिस तूं ? म्हण ग ! होळी होळी !

लष्कर, ग्वाल्हेर
मार्च १९४६

हीच फुलवाटिका

(जाति वरमंगला)
(राग खम्बावती, ताल झपताल)

हीच फुलवाटिका, हाच तरु गे निका
पातलों पण इथें, आज गे ! उगिच कां
चित्र हृदयांतलें तें कधिच पुसटलें
गीत हृदयांतुनी तें कधिच निसटलें
वाळलीं मंजरी फिरुनि बहरेल का ?

लष्कर, ग्वाल्हेर
१९४६

स्वैरता

(मुक्तजाति कालगंगा)

स्वैरता का बंधनामाजी अडे
वैरि झाले जरि तिला चोहीकडे !

जागते होते पहारे
बुंथिमध्यें रूप माझे झांकले रे !
संधि शोधुनि
मोजताना रात्र तारे
बुंथि टाकुनि
मार्ग काढुनि
सौरि होउनि
ही उभी तूझ्यापुढें !

स्वैरतेच्या विजयमंगलिं
वादळांचे चौघडे
तम पुरोहित
करवली विद्युल्लता
स्वैरता भुजबंधनीं फिरुनी पडे
छे ! न या मधुबंधनाचें वावडें !

शिवपुरी
१९४७

माझिया मना

[या कवितेंतील पहिलें कडवें अंजनी छन्दांत, दुसरें कडवें शरदिन्दु छन्दांत आणि तिसरें कडवें चंचुगान छन्दांत आहे]

माझिया मना !
एकांतीं बसून आता कुणासाठी आणि कशाला जोडिशी गाना ?

कंठांतून आतां काय
गोड सूर तशी लय
भावनांचे आविर्भाव
देशील जना ?

वाण तुला साथीची
आणि तुझ्या जातीची
गेलीं पांखरें सारीं
सोडून वना !

तुझ्या फांदीवर
एकला रे ! तूंच
उघडूं नकोस
गाण्यासाठी चोंच
मुळींच मना !

लष्कर, ग्वाल्हेर
१९५४

माझ्या शिरीं

(छंद लवंगलता)

माझ्या शिरीं सदैव तो मेघांचा मुगुट
पण मधून मधून बिजली प्रगट

डोळ्यांतून आसवांचा सदा वाहे पूर
पण त्यांच्या बिन्दूंतून मोतियाचा नूर

मुख सदा टाकितसे दुःखाचे उसासे
दुःखांतच पण कधी शोभे शुभ्र हांसे

वैशाखाच्या काहिलीने भाजी दुःख अंग
वळीवाच्या गारव्याचे त्यांतही प्रसंग

संसारांत उणीवांचे असो रडगाणें
पण गुणगुणे जीव कधी गोड गाणें

निद्रा नित्य दावीतसे स्वप्नें हीं उदास
पण कधीमधी त्यांत दिव्यत्वाचे भास

लष्कर, ग्वाल्हेर
१९५५

अनुक्रमांक १०५५३
क्रमांक ९३२८
स्थळप्रत

आनंदाश्रू

(जाति भूपति)

या इथेंच पूर्वी होतें सर्व उजाड
अन् असेल किंवा नसेल एकहि झाड
पण संशोधक इतिहासाचा किति द्वाड
जो ठरवी येथें नारि वीर, नर भ्याड !

या इथेंच मग निर्मिली समाधी कोणी
अन् करुण कहाणी तिची गाइली कोणी
'रे ! हिन्द-बांधवा, थांब हात जोडोनी
गाळ तूं अश्रु रे जेव्हां जाशि इथोनी !'

त्या तिथेंच वाचुनि लेख कुणी एकानी
म्हटलें, 'छे ! अश्रू नको गाळुं या स्थानीं
जा ! रडण्या रमण्या जा रे अन्य ठिकाणीं
इथ स्वतंत्रतेची वाट बघे रुद्राणी !'

त्या तिथेंच आता फुललें झाड नि झाड
स्वातंत्र्य-रवी-किरणांचा पूर्ण उजेड
अन् तिथें जनांची आज किती ही भीड
ग्रीष्मांत झऱ्याला आनंदाश्रू वाढ !

लष्कर-ग्वाल्हेर
१९५५

गुणगुण

(जाति अभिमन्यू)

वदलों नादीं
जें अपुल्या नादीं   माझी गुणगुण ती साधी
ठाउक न मजला
मजला मुळि छंद   सूर हे भरलें स्वच्छन्द
ऐकिलें गाना
कलाकुशल गाना   मनाशीं गुणगुणतों ताना
मजशि कवि म्हणणें
वा गायक म्हणणें   कुणि न हा प्रमाद कधि करणें
गाइ कोकीळ
कोकिळ उद्यानीं   जसें त्या वेडावी कोणी
तसें अनुकरण
गुणगुण अनुकरण   माझें गोड मला गान
चिवचिवे कांहीं
फांदीवर पक्षी   कुणी का शास्त्ररीत लक्षी
स्फुरे गुणगुण ही
तशीच या ओठीं   रुचली तर रसिकांसाठीं !

यवतमाळ
१९-११-१९२९

क्र. ८७३९
REFBK-0008739
REFBK-0008739

पद्यशास्त्रविषयक टीप

[निशिकान्त करकरे]

या संग्रहांतील पद्यप्रकारांची बहुतेक नांवें डॉ. मा. त्रि. पटवर्धन यांच्या 'छंदोरचना' आणि 'पद्यप्रकाश' या पुस्तकांतून दिली आहेत. पण राजकवि ताम्बे यांच्या पद्यरचनेप्रमाणे श्री ग. न. पंडित यांच्या पद्यरचनेत विविधतेबरोबरच नवीनताही असल्यामुळें कांहीं पद्यप्रकारांना स्वतंत्र नांवें द्यावी लागली. अशा स्वतंत्र नवीन नांवांसंबंधीच पुढे विवेचन केले आहे.

'स्वैरता' (पृष्ठ ८२), 'काय सोडून येईल कारा' (पृष्ठ ६८), 'मीच मीच ती' (पृष्ठ ५२) आणि 'मधुभाव' (पृष्ठ ४५) या कवितांच्या पद्यप्रकारांची नांवें अनुक्रमें मुक्तजाति कालगंगा, जाति निःश्वसन, मुक्तजाति भृंग आणि जाति मधुभाव अशी आहेत. या पद्यप्रकारांचे विवेचन प्रस्तुत लेखकाच्या 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका' या त्रैमासिकाच्या एप्रिल-मे-जून १९५५ व जुलै-ऑगस्ट-सेप्टेंबर १९५५ या अंकांतील लेखांत पहावे.

याशिवाय कांहीं पद्यप्रकारांचा समावेश वरील लेखांत होऊ शकला नाही त्यासंबंधीं टीपा पुढे दिल्या आहेत.

समावर्तनी, हरावर्तनी विषम जाति

१. मंजुस्वन { [।—⌣—।—⌣—] सुरमंदिर अनेक
[।—⌣—।—⌣—।—⌣—।—⌣—]वरमंगला अेक

उदा. 'गकसणी काढताना' (पृष्ठ १५)

अनुक्र...
क्रमांक 9328

समावर्तनी, भृंगावर्तनी अर्धसम वृत्तें

२. गंधवाह { [⏑⏑।–⏑–⏑।–⏑⏑–।–⏑⏑–।–]
[⏑⏑।–⏑⏑–।–]

उदा. ‘हृदयांत गीत’ (पृष्ठ ५७)

समावर्तनी, पद्मावर्तनी विषम छंद

३. चंचुगान { [।प।– –] शुद्धसती अनेक
[।प।–] पिशंग अेक

‘माझिया मना’ (पृष्ठ ८३) या कवितेचे शेवटलें कडवेंच फक्त या छंदांत आहे.

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४०	१२	गोकुल	गोकुळ
५१	२	पाय, या	पायऱ्या
५५	७	वहुजल्पी	बहुजल्पी
६४	सुरवातीस दिलेली टीप	हलाच्या	हालाच्या
६५	१	रघांनी	रेघांनी
६५	१०	कघींची	कधींची
७०	१३	अजनि	अजुनि
७१	३	सोडवे बघ	सोडवे न बघ
७२	१	खरें म्हणशिल	खरें तूं म्हणशिल
७२	३	मजकारिंणि	मजकारणिं